

نقش علما و روشنفکران دینی در مدیریت و رهبری بیداری اسلامی در اندیشه امام خامنه‌ای (مدظله)

اکبر محمدعلی زاده *

علی اکبر ولایتی **

دریافت مقاله: ۹۵/۱۱/۳۰

پذیرش نهایی: ۹۶/۰۲/۳۰

چکیده

تحولات اجتماعی و سازمانی در مسیر رسیدن به اهداف و تحقق آرمان‌های خود، نیازمند عوامل و متغیرهای زیادی هستند. یکی از مهم‌ترین آنها، وجود رهبران، مدیران و کارگزاران قوی و کارآمد برای هدایت مجموعه‌های مختلف جامعه یا سازمان به سمت اهداف پیش‌بینی شده است. بیداری اسلامی؛ به‌عنوان یک پدیده عظیم اجتماعی، برای تحقق اهداف و آرمان‌های خود، یعنی تمدن نوین اسلامی نیازمند هدایت و رهبری کارآمد و اثربخش است. این تحقیق به‌منظور پر کردن خلاء علمی کشور در این زمینه طراحی و اجرا شده است؛ تحقیق، بنیادی از نوع کیفی - اکتشافی است که بر مبنای روش تحلیل مضمون از مجموعه بیانات و دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب، الگوی «هدایت و رهبری» در بیداری اسلامی تدوین و ارائه شده است. برای تدوین این الگو از نرم‌افزار تحلیل کیفی (atlas.ti) برای تحلیل مضمون استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد، این الگو دارای سه مضمون فراگیر، ۱۱ مضمون سازمان‌دهنده و ۳۶ مضمون اصلی است. روابط میان این مضمونها نیز در قالب این الگو ارائه شده است. در پایان پیشنهادهایی نیز برای پژوهش‌های آینده و مراجع اجرایی ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: هدایت و رهبری، بیداری اسلامی، امام خامنه‌ای، تحلیل مضمون جامعه.

مقدمه

بیداری اسلامی یکی از موضوعات مهمی است که از گذشته‌های نسبتاً دور، یعنی حدود دو قرن پیش تاکنون مورد توجه علما و روشنفکران دینی واقع شده است؛ ولی به‌رغم تلاش‌های فراوان، موفقیت‌های اندکی به‌همراه داشته است. آرا و اندیشه‌های سید جمال‌الدین اسدآبادی به عنوان بنیانگذار نظری حرکت‌های عظیم اسلامی مبدأ آغاز این جریان بوده است. در کشور ما با طی مسیر پرفراز و نشیب «از سال ۱۳۴۱ مبارزه‌ای همه‌گیر به رهبری علمای بزرگ و در رأس همه، امام بزرگوار، شروع شد»^(۱) و در سال ۱۳۵۷ عملیاتی شد و به منصف ظهور رسید.

علما و روشنفکران دینی همواره از پیش‌قراولان حرکت‌های عظیم مردمی به سمت اهداف متعالی و مقدس دینی و اسلامی بوده‌اند به‌گونه‌ای که امام خامنه‌ای (مدظله) از آن به‌عنوان «حکایت سنگینی مسئولیت» یاد می‌کنند و می‌فرمایند: «آنچه در درجه اول من در این جمع نورانی و معنوی به نظرم می‌رسد که عرض کنم، همین حکایت سنگینی مسئولیت است. علمای دین در اسلام، پیشروان اصلاح و ترقی و پیشرفت ملتند. این مسئولیت بر عهده عالمان دین گذاشته شده است. اینکه در خطبه نهج البلاغه هست که: «و ما اخذ الله علی العلماء ان لا یقاروا علی کظة ظالم و لا سغب مظلوم» (نهج البلاغه، خطبه ۳) یعنی عالم دین در مقابل ظلم، بی‌عدالتی، تجاوز انسانها به یکدیگر نمی‌تواند ساکت و بی‌طرف بماند. بی‌طرفی در اینجا معنا ندارد. فقط مسئله این نیست که ما حکم شریعت و مسئله دینی را برای مردم بیان کنیم. کار علما کار انبیا است. «ان العلماء ورثة الأنبياء»^(۲). انبیا کارشان مسئله‌گویی فقط نبود... انبیا برای اقامه حق، برای اقامه عدل، برای مبارزه با ظلم، برای مبارزه با فساد قیام کردند، برای شکستن طاغوتها قیام کردند... جان خودشان را کف دست گذاشتند، در مقابل ظلم ساکت نشستند، در مقابل زورگویی ساکت نشستند، در مقابل اضلال مردم سکوت نکردند. انبیا اینند... ما اگر در کسوت عالم دین قرار گرفتیم - چه زمان، چه مردمان، چه سنی‌مان، چه شیعه‌مان - ادعای بزرگی را با خودمان داریم حمل می‌کنیم. ما می‌گوییم نحن ورثة الأنبياء»^(۳).

به‌رغم همه این تأکیدات، منابع علمی اندکی در این زمینه یافت می‌شود. در این نوشتار تلاش شده است تا به روش اسنادی و با استفاده از آثار حضرت امام خامنه‌ای اعم از کتابها، پیام و سخنرانیها، گزاره‌های اندیشه‌ای ایشان در زمینه نقش و جایگاه هدایت و رهبری در فرایند بیداری

اسلامی استخراج و از طریق تحلیل مضمون و تعامل بین مقوله‌ها و گزاره‌ها، یک الگوی مفهومی سه سطحی از دیدگاه ایشان نسبت به موضوع تحقیق ارائه شود. این تحقیق با هدف پاسخگویی به این سؤال محوری طراحی و اجرا شده است: "نقش و جایگاه «هدایت و رهبری» در بیداری اسلامی چگونه است و از چه الگویی پیروی می‌کند؟" از آنجا که این تحقیق کیفی است و در این نوع از تحقیقات در مورد نتایج و پاسخها پیش‌بینی صورت نمی‌گیرد، سؤالات کلی و عمومی مطرح می‌شود و جمع‌آوری داده‌ها (از قبیل متون سخنرانی یا مصاحبه‌ها) و تجزیه و تحلیل آنها از طریق توصیف رویدادها و منتج از موضوعات اصلی است، این تحقیق فرضیه‌ای ندارد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

حرکتهای عظیم اسلامی به رهبری علما و روشنفکران بزرگ دینی در طول دو دهه سال اخیر، منشا تحولات گسترده‌ای در جهان اسلام شده که نقطه عطف آن پیروزی انقلاب اسلامی ایران به رهبری عالم نستوه و روحانی مبارز، حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی (ره) در سال ۱۳۵۷ بوده است (عبدالله شریف، ۱۳۹۲: ۲۰۰). بیداری اسلامی به مفهومی که امروزه رایج است در دهه‌های گذشته کمتر مورد توجه و اهمیت بوده است؛ ولی به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی ایران و در پرتوی تحولات چند سال اخیر منطقه اسلامی غرب آسیا و شمال آفریقا این مفهوم به میزان قابل توجهی در نزاع با گفتمانها و مفاهیم مادی و غیر اسلامی وارد ادبیات مطالعات منطقه‌ای، بین‌الملل، اندیشه‌های سیاسی و دینی و... شد.

با توجه به موضوع و متغیرهای اصلی این تحقیق، سوابق باید بر هدایت و رهبری در بیداری اسلامی با محوریت اندیشه‌های امام خامنه‌ای ناظر باشد. مرور و جستجوها نشان می‌دهد که به‌رغم وجود منابع متعدد و درخور توجه در مورد «هدایت و رهبری» و «بیداری اسلامی» به صورت جدا و مستقل، منابع محدودی درباره موضوع این پژوهش وجود دارد.

بررسیها بیانگر این است که در باب دیدگاه‌ها و اندیشه‌های بنیانگذار جمهوری اسلامی حضرت امام خمینی (ره) و رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) مقالات، گزارشها و مطالعات محدودی انجام شده است ولی پژوهشهای کامل و جامع انجام نشده است.

کتابهای جامع در زمینه نظریات و اندیشه‌های امامین انقلاب اسلامی کمتر نگاه شده است. در این بخش برخی مکتوبات و مطالعات مرور می‌شود.

تحقیق «تفاوت نقش و جایگاه رهبری در انقلاب اسلامی ایران و جنبش بیداری اسلامی مصر» (هراتی، ۱۳۹۱) اطلاعات خوبی درباره مقایسه انقلاب اسلامی و انقلاب مصر با تأکید بر نقش و جایگاه رهبری ارائه نموده است. «نقش علما در صیانت از بیداری و هویت اسلامی» (علی اکبری، ۲۰۱۳) یکی دیگر از منابعی است که در آن به بحث هدایت و رهبری اشاراتی شده است. یکی از مطالعاتی که هم به لحاظ ساختار و هم محتوا با این تحقیق، بیشتر نزدیک است، مقاله‌ای با عنوان «نقش علما در بیداری اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری» (فرهمند، ۱۳۹۲) است.

«فقدان رهبری»؛ عنصر کمرنگ جنبش‌های بیداری اسلامی (رجبی قره‌قشلاقی، ۱۳۹۲) منبع مرتبط دیگری است که در آن نویسنده، نداشتن رهبری واحد را که بتواند جوامع را در مسیر واحد با آرمانهای مشخص هدایت و رهبری کند در جنبش‌های بیداری ملت‌های عرب مشهود می‌داند. سرانجام باید به برگزاری اجلاس جهانی علمای دین و بیداری اسلامی در سال ۱۳۹۲ هم اشاره کرد که مجموعه مقالات آن در قالب دو جلد کتاب چاپ و منتشر شده است که حاوی مقالاتی در زمینه هدایت و رهبری در بیداری اسلامی است (مجمع جهانی بیداری اسلامی، ۱۳۹۲).

روش پژوهش

در این تحقیق برای پاسخ دادن به سؤالات تحقیق از روش تحلیل مضمون^۱ و شبکه مضمونها^۲ استفاده شده است. برای شناسایی و تشریح ابعاد مختلف هر پدیده می‌توان از این روش استفاده کرد. تحلیل مضمون به دنبال استخراج مضمونهای برجسته متن در سطوح مختلف است. شبکه مضمونها نیز به دنبال آسان‌سازی ساختاردهی و ترسیم مضمونهاست (شیخ‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۴ و ۱۵). شبکه مضمونها براساس روشی مشخص، مضمونهای زیر را نظام‌مند می‌کند:

الف - مضمونهای اصلی^۳ (شناسه‌ها و نکات کلیدی متن) ب - مضمونهای سازمان‌دهنده^۴

- 1 - Thematic analysis
- 2 - Thematic networks
- 3 - Basic themes
- 4 - Organizing themes

(مقولات به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضمونهای اصلی) ج - مضمونهای فراگیر^۱ (مضمونهای عالی در بر گیرنده اصول حاکم بر متن به عنوان یک کل). سپس این مضمونها به صورت نقشه‌های شبکه‌ای ترسیم می‌شود که در آن مضمونهای برجسته هر یک از این سه سطح، همراه با روابط میان آنها نشان داده می‌شود (آترید، استیرلینگن، ۲۰۰۱).

برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از ابزارهای مختلف تحلیل مضمون از قبیل تحلیل قالب مضمونها، شبکه مضمونها و تحلیل مقایسه‌ای و همچنین از امکانات نرم‌افزار «atlas.ti» استفاده شده است. این نرم‌افزار مدیریت داده‌ها، ترسیم شبکه مضمونها و شناسایی و تحلیل شناسه‌های مشترک و پوشش داده‌ای مضمونها در بیانات امام خامنه‌ای (مدظله) را آسان کرده است. جامعه آماری پژوهش، مجموعه بیانات، احکام، سخنرانیها، خطبه‌ها و... رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) در دوران رهبری ایشان و در قالب نرم‌افزار «حدیث ولایت» است. از آنجا که در این تحقیق، نمونه‌گیری به صورت نظری بوده است (مشخص کردن و استخراج گزاره‌های اولیه به صورت تمام‌خوانی و در مراحل مختلف شناسه‌گذاری انجام شده است)، حجم نمونه با جامعه آماری برابر است.

محاسبه اعتبار و پایایی

پژوهشگران کیفی، هنگامی که از روایی تحقیق صحبت می‌کنند، معمولاً به تعبیرهایی همچون «باور پذیری»،^۲ «قابل دفاع»^۳ و «امانتدار»^۴ بودن اشاره می‌کنند (فقیهی و علیزاده، ۱۳۸۴: ۱۱). با پذیرش این معیار به عنوان شاخصهای تحقیق کیفی، تحقیق به دلیل نقل داده‌ها (عین بیانات امام خامنه‌ای) از اسناد معتبر و انتساب داده‌ها به منبع ولی فقیه و رهبری جامعه اسلامی هر دو شاخص «باور پذیری» و «قابل دفاع» را در حد بالایی دارا است. پایایی، بیانگر پایداری و تشابه نتایج اندازه‌گیری در دوره‌های مختلف زمانی است. موضوع «پایایی» در تحقیق کیفی، نسبت به روایی، کمتر مورد مناقشه بوده است. از آنجا که روایی بدون پایایی نمی‌تواند باشد، نشان دادن اولی برای اثبات دومی کافی است. «ممیزی تحقیق» را می‌توان به منزله روش خوبی برای بهبود امکان اطمینان

1 - Global themes

2 - Plausible

3 - Defensible

4 - Trustworthiness

پیشنهاد کرد و آن عبارت است از بررسی فرایند و محصول تحقیق توسط داوران برای سازگاری آنها (مایز و پوپ، ۲۰۰۲: ۵۰ تا ۵۲).

برای سنجش روایی تحقیق، علاوه بر توجه به این معیارها، نظریات و رهنمودهای گروهی از خبرگان نیز در این زمینه لحاظ شده است و قبل از شناسه گذاری، جرح و تعدیل نهایی به عمل می آید. در این تحقیق از روش هولستی برای محاسبه پایایی تحقیق استفاده شده که فرمول آن چنین است:

$$PAO=2M/(n1+n2): 318 \times 2 / (351+318) = 95\%$$

«PAO» به معنی درصد توافق مشاهده شده (ضریب پایایی)، M تعداد توافق در دو مرحله شناسه گذاری و n1 تعداد واحدهای شناسه گذاری شده در مرحله اول و n2 تعداد واحدهای شناسه گذاری شده در مرحله دوم است. این رقم میان صفر (هیچ توافق) تا یک (توافق کامل) متغیر است. با توجه به فرمول محاسبه ضریب پایایی، مقدار آن معادل ۹۵ درصد شد که نشان می دهد نتایج تحقیق از اعتماد زیادی برخوردار است.

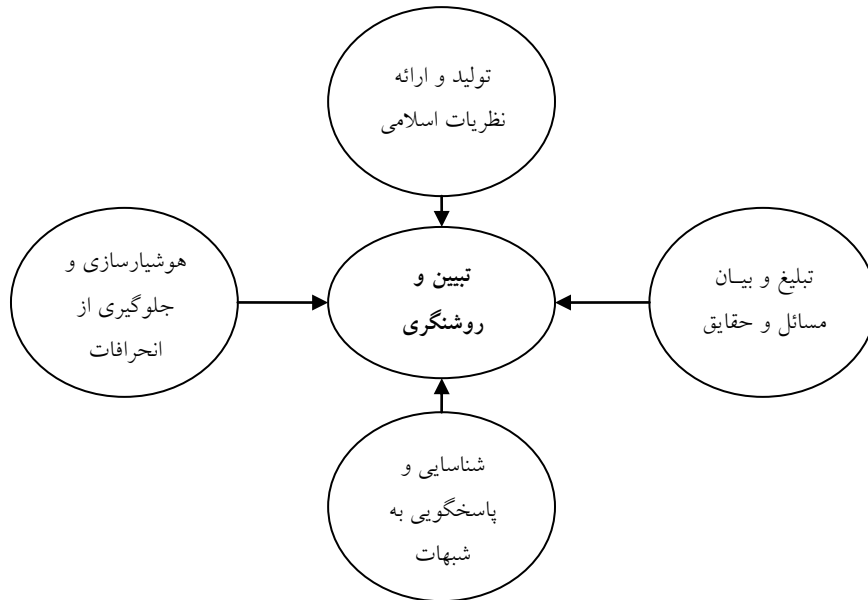
یافته‌های پژوهش

با توجه به فرایند و گامهای تحلیل مضمونهای استخراج شده از بیانات امام خامنه‌ای (مدظله)، یک الگوی سه بعدی از «هدایت و رهبری» در تحقق اهداف بیداری اسلامی رویش پیدا کرد که ناظر بر پاسخگویی سؤالات تحقیق است. در ادامه بحث، یافته‌های تحقیق به شکلی که ظاهر شده است، تحلیل و تبیین می شود.

۱ - «تبیین و روشنگری» از دیدگاه امام خامنه‌ای

با توجه به یافته‌های تحقیق، ۱۰۸ شناسه استخراج شده از بیانات و دیدگاه‌های امام خامنه‌ای (۳۴ درصد) به بعد «تبیین و روشنگری» مرتبط است.

همان گونه که در شکل ۱ نشان داده شده است، طبق تحلیل‌های شناسه گذاریها در بیانات و دیدگاه‌های امام خامنه‌ای، «تبیین و روشنگری» را می توان در «تولید و ارائه نظریات اسلامی»، «تبلیغ و بیان مسائل و حقایق»، «شناسایی و پاسخگویی به شبهات» و «هوشیارسازی و جلوگیری از انحرافات» جستجو کرد.

شکل ۱: شبکه مضمونهای مرتبط با «تبيين و روشنگري» از دیدگاه امام خامنه‌ای

نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای (مدظله) درباره این مضمونها به همراه شناسه‌های مربوط در

جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای و شناسه‌های مربوط

شناسه‌ها	گزاره‌ها
تبلیغ بیان تبيين	«مسئله تبلیغ، یکی از مسائل اساسی در حیات اجتماعی است و مخصوص یک دوره نیست. تبلیغ، که از آن در قرآن به «بلاغ»، «بیان»، «تبيين» و از این قبیل تعبیر شده است، یکی از وظایف مقدس، وظيفه انبیا، وظيفه علما، وظيفه متفکران و دانایان و مصلحان است» (۱۳۷۷/۰۲/۰۲).
سلامت فکری سداد فکری روشنگري	«باید اذعان کرد که عامل مهم در حفظ سلامت و سداد فکر ملت‌های مسلمان، روشنگری‌های علما و روشنفکران و نویسندگان و هنرمندان و جوانان فعال و آگاه است» (۱۳۷۲/۰۲/۲۸).
اتکای نظام نیاز نظری نیاز عملی	نظام به لحاظ نظری و علمی محتاج علمای دین و حوزه‌های علمیه و مستظهر به تلاش علمی آنهاست. نظام متکی به حوزه‌های علمیه است؛ متکی به علما، برجستگان و صاحب‌نظران دینی است... «هیچ نظامی، هیچ مجموعه‌ای در خلأ نمی‌تواند مدیریت کند؛ یک نظام مدیریتی دیگری، یک نظام اقتصادی دیگری، یک نظام سیاسی دیگری که ساخته و پرداخته اذهان مادی است، می‌آید جایگزین می‌شود» (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).

ادامه جدول ۱: نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای و شناسه‌های مربوط

شناسه‌ها	گزاره‌ها
مشخص کردن نظریات اسلامی پشتوانه نظام اسلامی	این علوم انسانی‌ای که امروز رائج است، محتوایی دارد که ماهیتاً معارض و مخالف با حرکت اسلامی و نظام اسلامی است؛ متکی بر جهان‌بینی دیگری است؛ حرف دیگری دارد، هدف دیگری دارد... حوزه‌های علمیه و علمای دین پشتوانه‌هایی هستند که موظفند نظریات اسلامی را در این زمینه از متون الهی بیرون بکشند؛ مشخص کنند؛ آنها را در اختیار بگذارند، برای برنامه‌ریزی، برای زمینه‌سازی‌های گوناگون. پس نظام اسلامی پشتوانه‌اش علمای دین و علمای صاحب‌نظر و نظریات اسلامی است» (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).
وحدت توجیه و آگاه‌سازی پرده‌پوشی نکردن	«مردم را به دستهایی که امروز وحدت را می‌شکنند، توجه بدهید. با مردم هم صریح حرف بزنید. امروز، آن دستی که امریکا علیه وحدت تجهیز کرده، عبارت از همین دست پلید وهابیت است. این را صریح به مردم بیان کنید؛ پرده‌پوشی نکنید. از اول، وهابیت را برای ضربه زدن به وحدت اسلام و ایجاد پایگاهی - مثل اسرائیل - در بین جامعه مسلمانها به وجود آوردند. هم چنانکه اسرائیل را برای اینکه پایگاهی علیه اسلام درست کنند به وجود آوردند» (۱۳۶۸/۱۰/۰۵).
پاسخگویی دینی تنقیح موضوعات بررسی موضوعات جدید	«اکنون به نظر می‌رسد که برای تکمیل این نقش مهم (پاسخگویی به نیازهای کنونی فرد و جامعه مسلمان از دیدگاه شریعت اسلامی) و ایفای رسالتی که بر دوش علمای امت در تنقیح موضوعات و احکام اسلامی قرار دارد، لازم است هیئتی از صاحب‌نظران و فضایی برجسته حوزه‌های علمیه تشکیل شود تا موضوعات و مسائل جدید را مشترکاً مورد تدقیق و بررسی قرار دهند و نابترین دستاوردهای فقه امامیه را برای طرح در مجامع فقهی بین‌المللی، آماده سازند» (۱۳۷۱/۱۰/۰۸).

در جدول ۲، خلاصه‌ای از مضمونهای استخراج شده از بیانات امام خامنه‌ای (مدظله) در رابطه با

«تبیین و روشن‌گری» ارائه شده است.

جدول ۲: مضمونهای مرتبط با «تبیین و روشنگری» از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله)

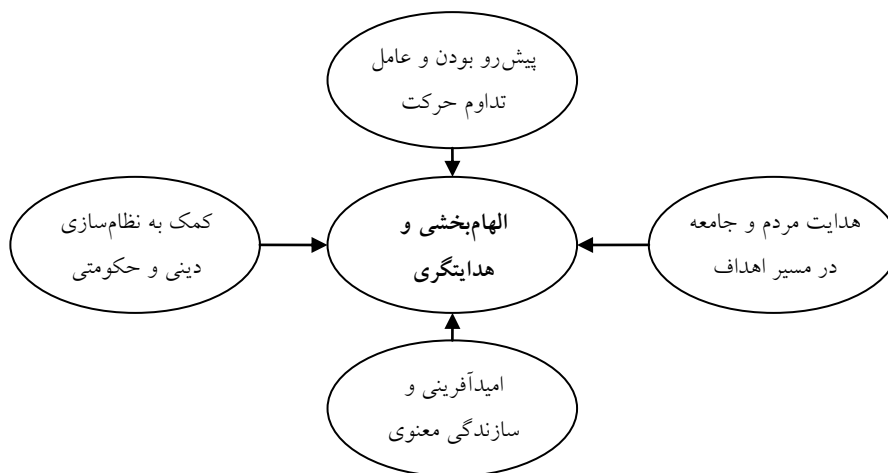
مضمون فراگیر	مضمونهای سازمان‌دهنده	مضمونهای اصلی	فراوانی شناسه	
تبیین و روشنگری	تولید و ارائه نظریات اسلامی	نیاز نظری و علمی نظام اسلامی	۹	
		فراهم کردن معارف اسلامی	۶	
		تولید و ارائه نظریات اسلامی	۶	
	تبلیغ و بیان مسائل و حقایق	تبلیغ دین خدا و رساندن حقایق دین	۱۳	
		تبیین و تشریح اسلام و اعتزاز بخشیدن به مسلمانان	۷	
		بیان اهمیت وحدت و شفاف‌سازی عوامل وحدت‌شکن	۱۰	
	شناسایی و پاسخگویی به شبهات	آگاهی از وضعیت نظام و انقلاب و ایفای نقش	۹	
		رویارویی و برطرف کردن شبهات	۱۰	
		پاسخگویی به شبهات جامعه بویژه جوانان	۱۲	
		تنقیح موضوعات و احکام اسلامی	۴	
	هوشیارسازی و جلوگیری از انحرافات	آگاه‌سازی ملتها برای مقابله با خطرها و دشمنی‌ها	۱۷	
		هوشیاری در برابر تهمت‌های دشمنان	۵	
		جمع کل کدها		۱۰۸

اطلاعات جدول ۲ نشان می‌دهد که مضمون فراگیر «تبیین و روشنگری» از چهار مضمون سازمان‌دهنده و ۱۲ مضمون اصلی و ۱۰۸ شناسه تشکیل شده است. بیشترین پوشش داده‌ای به مضمون «آگاه‌سازی ملتها برای مقابله با خطرها و دشمنی‌ها» و کمترین آن به مضمون «تنقیح موضوعات و احکام اسلامی» مربوط است.

۲- «الهام‌بخشی و هدایتگری» از دیدگاه امام خامنه‌ای

نتایج تحقیق نشان می‌دهد، ۹۲ شناسه استخراج شده از بیانات و دیدگاه‌های امام خامنه‌ای (حدود ۲۹ درصد) به بعد «الهام‌بخشی و هدایتگری» مرتبط است.

همان‌گونه که در شکل ۲ نشان داده شده است، طبق تحلیلهای شناسه‌گذارها در بیانات و دیدگاه‌های امام خامنه‌ای، «الهام‌بخشی و هدایتگری» را می‌توان در «پیش‌رو بودن و عامل تداوم حرکت»، «هدایت مردم و جامعه در مسیر اهداف»، «کمک به نظام‌سازی دینی و حکومتی» و «امیدآفرینی و سازندگی معنوی» جستجو کرد.

شکل ۲: شبکه مضمونهای مرتبط با بعد «الهام‌بخشی و هدایتگری» از دیدگاه امام خامنه‌ای

نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای (مدظله) درباره این مضمونها به همراه شناسه‌های مربوط در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳: نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای و شناسه‌های مربوط

شناسه‌ها	گزاره‌ها
هدایت مردم	«مهمتر از همه اینها، هدایت مردم است در مسئله عظیم اجتماعی و مسئله حکومت و مسئله نظام اسلامی و وظایفی که مترتب بر این هست...» (۱۳۸۸/۱۲/۰۶)
پیشاهنگی پشقراولی عماد و قوام حرکت ضامن پیروزی جلوگیری از انحراف	«در یکی، دو قرن اخیر که احساسات آزادیخواهانه در ملت‌ها بیدار شد به‌خاطر این است که در کشورهای مختلف، علما پیشاهنگ و پیشقراول نهضت‌های موفق شدند. نهضت‌های دیگری هم در کشورهای اسلامی بود که در صفوف مقدم آن، علمای دین قرار نداشتند و غالباً یا عموماً به نتیجه نرسید» (۱۳۶۹/۱۲/۲۲) و در جای دیگری می‌فرمایند: «... در بسیاری از مناطق دیگر، که مسلمین حرکتی را شروع کرده‌اند، عماد و قوام این حرکت، علمای دین هستند. اگر علمای دین باشند در آن حرکت امید پیروزی وجود دارد والا یا پیروز نمی‌شود و یا منحرف می‌گردد. این، نقش روحانیت است» (۱۳۶۸/۱۲/۲۲).

ادامه جدول ۳: نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای و شناسه‌های مربوط

شناسه‌ها	گزاره‌ها
فریب علما علم به زمان	ما علمای دین، سالهای طولانی فریب خوردیم؛ دیگر بس است! بایستی به این کلام نبی اکرم (ص) توجه کنیم که فرمود: «العالم بزمانه لاتهجم علیه اللوابس» بایستی این علم به زمان را پیدا کنیم و پیش برویم» (۱۳۷۰/۱۱/۱۴).
بی‌اعتنایی نسبت به نظام اسلامی	«هیچ روحانی‌ای، هیچ عالم دینی، هیچ خادم اسلامی نمی‌تواند نسبت به نظامی که بر اساس اسلام پدید آمده است با انگیزه اسلام حرکت کرده است و کار می‌کند، بی تفاوت باشد؛ نمی‌تواند خود را بیگانه به حساب بیاورد (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).
فهم کارساز رویارویی با مسائل واقعی جواب‌یابی از دیدن ابتکار در پاسخگویی	«ما به فهم مباحث اسلامی به شکل کارساز برای مسائل دنیای این قرن نیاز داریم. امت اسلامی در طول قرن‌ها، یعنی در دوران انزوای اسلام، کمتر با مسائل واقعی مواجه شد؛ اما امروز ما با مسائل بسیاری - که وضع زمان و پیشرفتهای علمی بر ما تحمیل می‌کند - مواجهیم. ما باید برای اینها از متن اسلام جواب پیدا کنیم. اسلام مطمئناً برای همه نیازهای بشر پاسخ دارد. این ما هستیم که بایستی با ابتکار و استعداد، این جوابها را پیدا کنیم و در مقابل بشر سؤال کننده بگذاریم؛ این کار علما و متفکران است» (۱۳۷۰/۱۱/۱۴).

در جدول ۴، پوشش داده‌ای و خلاصه‌ای از مضمونهای استخراج شده از بیانات امام خامنه‌ای (مدظله) درباره «الهام‌بخشی و هدایتگری» ارائه شده است.

جدول شماره ۴: مضمونهای مرتبط با الهامبخشی و هدایتگری از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله)

مضمون فراگیر	مضمونهای سازمان‌دهنده	مضمونهای اصلی	فراوانی شناسه	
الهام‌بخشی و هدایتگری	پیش‌رو بودن و عامل اصلی پیروزی	آزادگی و عدم نفوذ قدرتها در آنها	۴	
		عالم‌بودن به زمان و مکان خود	۶	
		بازشناسی وظایف امروزی	۵	
	کمک به نظام‌سازی دینی و حکومتی	تأمین قوام معنوی جامعه اسلامی	مشخص کردن و استقرار معارف و احکام اسلامی	۵
			بی‌اعتنا نبودن و نظارت دائمی	۸
			کادرسازی و تربیت عناصر شایسته	۱۱
			برعهده گرفتن اداره برخی کارها در نظام اسلامی	۹
	هدایت مردم و جامعه در مسیر اهداف	هدایت مردم به سمت اهداف و آرمانها	جلوگیری از انحراف نهضت‌ها و مصادره انقلاب	۳
			نشان دادن حقیقت و دوری از خرافه‌ها، کج‌فهمی‌ها	۱۴
			عمران معنوی و فضیلت‌افزایی	۷
	امیدآفرینی و سازندگی معنوی	تقویت جنبه‌های مثبت و انسداد جهات منفی	فرصت‌آفرینی و دمیدن روح امید در جوانان	۴
			فرصت‌آفرینی و دمیدن روح امید در جوانان	۴
			فرصت‌آفرینی و دمیدن روح امید در جوانان	۷
			جمع کل شناسه‌ها	۹۲

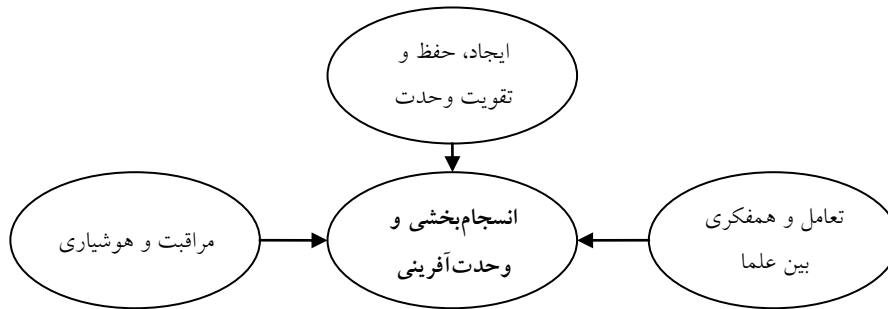
اطلاعات جدول ۴ نشان می‌دهد که مضمون فراگیر «الهام‌بخشی و هدایتگری» از چهار مضمون سازمان‌دهنده و ۱۴ مضمون اصلی و ۹۲ شناسه تشکیل شده است. بیشترین پوشش داده‌ای، به مضمون «هدایت مردم به سمت اهداف و آرمانها» و کمترین آن به مضمون «برعهده گرفتن اداره برخی کارها در نظام اسلامی» مربوط است.

۳- انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی از دیدگاه امام خامنه‌ای

نتایج تحقیق نشان می‌دهد، ۱۱۸ شناسه استخراج شده از بیانات و دیدگاه‌های امام خامنه‌ای (حدود ۳۷ درصد) به بعد «انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی» مرتبط است.

همان‌گونه که در شکل ۳ نشان داده شده است، طبق تحلیلهای شناسه‌گذاریها در بیانات و دیدگاه‌های امام خامنه‌ای، «انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی» را می‌توان در «ایجاد، حفظ و تقویت

وحدت»، «تعامل و همفکری بین علما» و «مراقبت و هوشیاری» جستجو کرد.

شکل ۳: شبکه مضمونهای مرتبط با بعد «انسجام بخشی و وحدت آفرینی» از دیدگاه امام خامنه‌ای

نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای (مدظله) در زمینه این مضمونها به همراه شناسه‌های مربوط در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵: نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای و شناسه‌های مربوط

شناسه‌ها	گزاره‌ها
تلاش مضاعف ساخت انسانها تربیت عناصر	«هنوز اول کار است، باید تلاش کنیم... فضلا و مدرسان و اساتید و علمای بزرگ، جهت حوزه‌ها را در جهت ساختن انسان‌ها و علمایی منطبق با معیارهای اسلامی قرار بدهند و عناصر فولادین و هوشیار و خسته‌نشو و مؤمن تربیت کنند و نسخه‌های کامل امام بزرگوارمان را در حوزه‌ها به وجود آورند» (۱۳۶۸/۱۲/۰۲).
تأمین معارف و مقررات اسلامی اداره برخی از کارها تصدی برخی از کارها	«... نظام و حکومت الهی برای عمل، اولاً به معارف و مقررات اسلامی احتیاج دارد. ثانیاً در برخی از جاها به اشخاصی برای اداره بعضی از امور این نظام نیاز است... البته منظور این نیست که بایستی همه امور یا امور مهم را علما به دست گیرند؛ خیر... برای کارهای گوناگون در کشور متخصصینی وجود دارد که آنها را انجام می‌دهند. بعضی از کارها هم وجود دارد که بایستی علمای دین آنها را متصدی شوند؛ این اشخاص را هم باید حوزه علمیه تربیت کند... چنانچه جامعه‌ای بی‌دین شد، طبیعتاً احساس نیاز به علما نمی‌کند؛ اما وقتی جامعه متدین است به علما و معلمین اخلاق و دین و معارف احساس نیاز می‌کند» (۱۳۷۴/۰۶/۱۴).

ادامه جدول ۵: نمونه‌ای از بیانات امام خامنه‌ای و شناسه‌های مربوط

شناسه‌ها	گزاره‌ها
هدایت مردم مقلوب کردن دلها روشن کردن ذهنها تصحیح مسیرها تحول درونی مردم خالص کردن عملها	«وظیفه اساسی روحانیت، هدایت مردم به سمت اهدافی است که قرآن کریم و نیز پیامبران در طول تاریخ نبوت، آنها را ترسیم کردند و وسیله آن، انذار است... ما در موضع کسی که می‌خواهد میراث فخیم علمای دین در طول این هزار سال را حفظ کند و هدایت مردم را استمرار بدهد، باید به مقلوب کردن دلها، روشن کردن ذهنها، تصحیح مسیرها و جهتگیریها، خالص کردن عملها و تحول درونی مردم به یک مؤمن واقعی با اخلاق حقیقی اسلامی، همت بگماریم؛ این، وظیفه اصلی ماست» (۱۳۶۹/۱۲/۲۲).
جلوگیری از انحراف	«چه چیز مانع از بروز چنین مشکلاتی برای انقلاب اسلامی شد؟ مسلماً دینی بودن انقلاب و رهبری علمای دین و رهبری دینی نگذاشتن که انقلاب از مسیر صحیح خود منحرف شود؛ کما اینکه در بعضی کشورهای دیگر هم انقلابهایی شده بود، ولی به مرور منحرف گردید» (۱۳۷۱/۱۰/۱۹).
نشان دادن حقیقت جلوگیری از خرافه‌ها جلوگیری از پیرایه‌ها ترویج و تبلیغ مبارزه با خرافات	«حقیقت را باید نشان داد. باید سعی کنیم پیرایه‌ها، خرافه‌ها، ادعاهای دروغین، کج‌فهمی‌ها، بدفهمی‌ها دخالت نکند» (۱۳۸۷/۰۵/۲۷). ایشان معتقدند که «در کنار ترویج و تبلیغ معارف اصیل دینی و اسلام ناب، باید با خرافات مبارزه کرد. کسانی دارند روزبه‌روز خرافات جدیدی را وارد جامعه ما می‌کنند. مبارزه با خرافات را باید جدی بگیرد» (۱۳۸۵/۰۸/۱۷).

در جدول ۶، خلاصه‌ای از مضمونهای استخراج شده از بیانات امام خامنه‌ای (مدظله) در زمینه

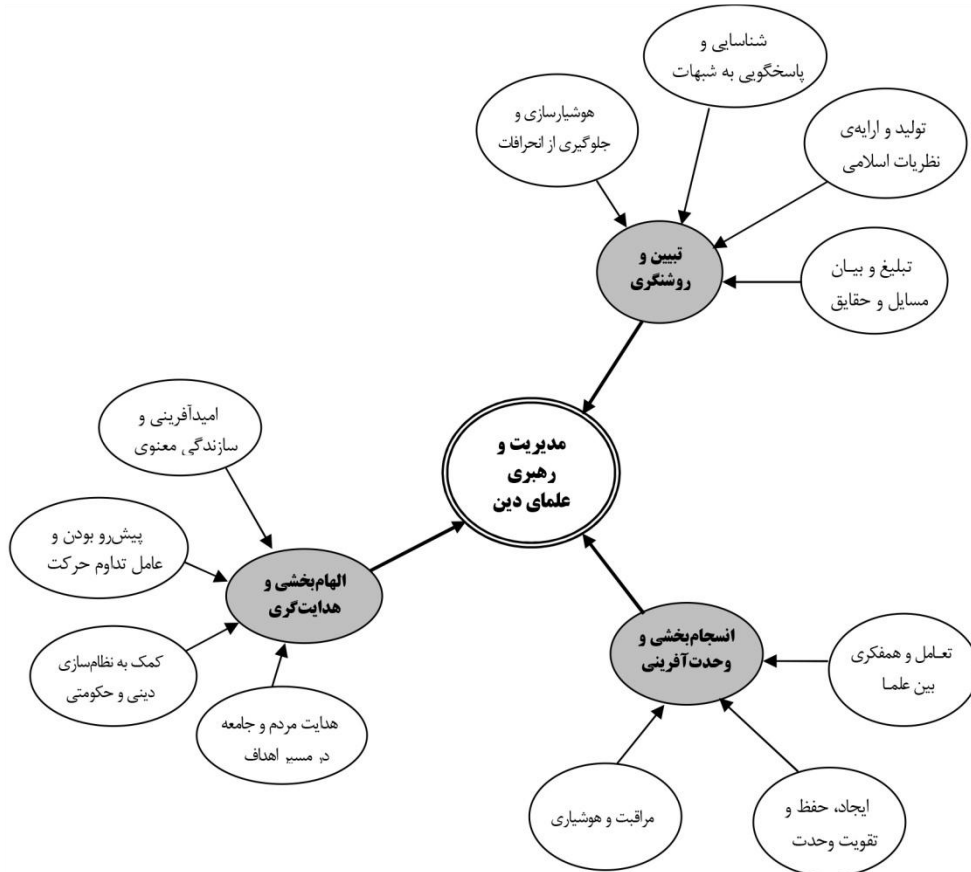
«انسجام بخشی و وحدت آفرینی» ارائه شده است.

جدول ۶: مضمونهای مرتبط با انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله)

مضمون فراگیر	مضمونهای سازمان‌دهنده	مضمونهای اصلی	فراوانی کشناسه
انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی	ایجاد، حفظ و تقویت وحدت	فراهم کردن مقدمات وحدت عمومی مردم	۱۲
		ایجاد ساز و کارهای تقریب مذاهب	۱۶
		حفظ و تقویت وحدت در بعد خارجی	۹
		استمرار وظیفه وحدت‌بخشی	۴
انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی	تعامل و همفکری بین علما	تطبیق آرا و تعارف و اطلاع از نظریات هم	۶
		ارائه وحدت عملی از طریق تعامل	۸
		ایجاد وحدت و مهربانی با فرقه‌های دیگر	۱۴
مراقبت و هوشیاری	مراقبت و هوشیاری	استحکام فکری، معنوی و علمی	۹
		مواظبت و برخورد با عوامل و مصداقهای وحدت‌شکن	۱۸
		ساکت نبودن در برابر اختلاف‌افکنی مذهبی	۲۲
		جمع کل شناسه‌ها	۱۱۸

اطلاعات جدول ۶ نشان می‌دهد که مضمون فراگیر «انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی» از سه مضمون سازمان‌دهنده و ۱۰ مضمون اصلی و ۱۱۸ شناسه تشکیل شده است. بیشترین پوشش داده‌ای، به مضمون «ساکت نبودن در برابر اختلاف‌افکنی مذهبی» و کمترین آن به مضمون استمرار وظیفه وحدت‌بخشی» مربوط است.

با توجه به این توضیحات، الگوی نهایی این تحقیق دارای سه بعد «تبیین و روشنگری»، «الهام‌بخشی و هدایتگری» و «انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی» است که در شکل ۴ نشان داده شده است.

شکل ۴: الگوی «هدایت و رهبری» در بیداری اسلامی از دید امام خامنه‌ای (مدظله)

به‌طور کلی، شناسایی و معرفی الگوی نهایی که شامل سطوح مختلف از مضمونها با سطح انتزاع متفاوت است با ورود به داده‌های اصلی و با یک حرکت استقرایی مبتنی بر سؤالات و اهداف تحقیق آغاز شد و با ترکیب و دسته‌بندی مفهومی، سطوح مختلف مضمونها ظاهر و آشکار گشته است. در جدول ۷ سطوح مضمونها و سهم پوشش داده‌ای آنها مشخص شده است.

جدول ۷: پوشش داده‌ای مضمونهای فراگیر در سطوح مختلف (فراوانی و درصد)

فراگیر	مضمونهای سازمان‌دهنده		مضمونهای اصلی		شناسه‌ها (مفاهیم)	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تبیین و روشنگری	۴	٪۳۶	۱۲	٪۳۳	۱۰۸	٪۳۴
الهام‌بخشی و هدایتگری	۴	٪۳۶	۱۴	٪۳۹	۹۲	٪۲۹
انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی	۳	٪۲۸	۱۰	٪۲۸	۱۱۸	٪۳۷
جمع	۱۱	٪۱۰۰	۳۶	٪۱۰۰	۳۱۸	٪۱۰۰

اطلاعات جدول ۷ نشان می‌دهد، مضمون فراگیر «انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی» با اختصاص حدود ۳۷ درصد شناسه‌های مفهومی به خود، بیشترین سطح پوشش داده‌ای را دارد و مضمونهای فراگیر «تبیین و روشنگری» با ۳۴ درصد و «الهام‌بخشی و هدایتگری» با ۲۹ درصد پوشش داده‌ای در رتبه‌های بعدی قرار دارد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

عوامل متعددی در فرایند شکل‌گیری و استمرار حرکت‌های اسلامی تأثیرگذار است. هدایت و رهبری یکی از مهمترین عوامل تأثیرگذار در این زمینه است. تجربیات نشان داده است که حرکتها و جنبش‌هایی که سامانه هدایت و رهبری قوی داشته، موفق بوده و معمولاً به اهداف خود رسیده است. از دیدگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز این موضوع، که در رفتار و رسالت علما و روشنفکران دینی تبلور یافته، بسیار مهم و کلیدی است و لذا در هندسه فکری ایشان از جایگاه بالایی برخوردار است.

این تحقیق، واکاوی محققانه‌ای برای کشف مضمونها و مفاهیم فکری امام خامنه‌ای در زمینه الگوی هدایت و رهبری در فرایند بیداری اسلامی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که این الگو در سه بعد اصلی «تبیین و روشنگری»، «الهام‌بخشی و هدایتگری» و «انسجام‌بخشی و وحدت‌آفرینی» پیکربندی شده است.

با توجه به مباحث مقاله، پیشنهاد می‌شود:

۱- با دیگر روشهای کیفی بویژه هرمنوتیک، روش تحلیل گفتمان و نظریه‌پردازی داده‌بنیاد و

سایر نرم‌افزارهای تحقیق کیفی مانند «Nvivo»، «Maxqda» و... برای توسعه و گسترش این تحقیق استفاده شود.

۲ - این تحقیق براساس داده‌ها و منابع مرتبط با سخنرانیها و بیانات و مصاحبه‌های امام خامنه‌ای (مدظله) در دوران ریاست جمهوری و رهبری ایشان انجام شده است، پیشنهاد می‌شود بر اساس دیگر آثار ایشان اعم از کتابها و متون و دست‌نوشته‌ها نیز این کار انجام بگیرد.

۳ - مستندسازی و ارائه تجربیات هدایت و رهبری جمهوری اسلامی ایران در فرایند پیروزی انقلاب اسلامی (قبل، هنگام و بعد) و تشکیل نظام جمهوری اسلامی ایران و ارائه آن به کشورهای اسلامی بویژه کشورهایی که در چارچوب "گفتمان بیداری اسلامی" دچار تحولاتی شده‌اند.

۴ - الگوی نهایی این تحقیق می‌تواند در فرایند تبیینی گسترده‌تری با استفاده از الگوی «شرح مدجی» از طریق دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب اسلامی شرح داده، و در قالب یک جلد کتاب منتشر شود.

۵ - با توجه به ارتباط معنادار و قوی اندیشه‌های امام خامنه‌ای (مدظله) و امام خمینی (ره)، توصیه می‌شود با همین روش شناسی، اندیشه‌های امام خمینی (ره) نیز مورد مطالعه قرار گیرد و یافته‌های دو تحقیق باهم مقایسه شود.

یادداشتها

۱ - امام خامنه‌ای، بیانات در جمع روحانیون استان کهگیلویه و بویر احمد در آستانه محرم، ۱۳۷۳/۰۸/۱۱

۲ - شیخ کلینی، الکافی، ج ۱: ۳۲.

۳ - امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار علما، روحانیون و طلاب شیعه و سنی، ۱۳۸۸/۰۲/۲۳

منابع فارسی

نهج البلاغه (۱۳۷۹). چ ششم. ترجمه محمد دشتی. قم: نشر مشرقین.

امام خامنه‌ای، سید علی. مجموعه بیانات. سایت: WWW.khamenei.ir

شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۱). الگوی رهبری خدمتگزار مبتنی بر دیدگاه امام خمینی (ره). *دوفصلنامه علمی -*

تخصصی اسلام و مدیریت. س اول. ش ۱. ۷ تا ۳۶.

فقیهی، ابوالحسن؛ علیزاده، محسن (۱۳۸۴). روایی در تحقیق کیفی. *فرهنگ مدیریت*. ش ۹.

محمدعلی‌زاده، اکبر (۱۳۹۱). *مؤلفه‌های اصلی سیاست خارجی جمهوری اسلامی در پرتو گفتمان بیداری*

اسلامی امام خامنه‌ای. مقالات برگزیده اجلاس جهانی بیداری اسلامی و اساتید دانشگاه. تهران.

رجبی قره قشلاقی، جعفر (۱۳۹۲). «فقدان رهبری»؛ عنصر کم‌رنگ جنبش‌های بیداری اسلامی. کتابچه جزر و مد؛ به نقل از خبرگزاری تسنیم. ۱۳۹۲/۱۰/۱۱.

علی‌اکبری، راضیه (۲۰۱۳). نقش علما در صیانت از بیداری و هویت اسلامی، المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الاسلاميه، المؤتمر الدولي الـ ۲۶ للوحدة الاسلامیة - طهران ۲۰۱۳ م .

هراتی، محمد جواد (۱۳۹۱). *مطالعات انقلاب اسلامی*. س نهم. ش ۲۸.

فرهمنند، عبدالجلیل (۱۳۹۲). نقش علما در بیداری اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری. *فصلنامه علمی - تخصصی حبل المتین*. دوره ۲. ش ۲: ۸۸ تا ۱۰۵.

گروه نویسندگان (۱۳۹۲). *مجموعه مقالات برگزیده اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی*. ج ۱ و ۲. مجمع جهانی بیداری اسلامی، تهران.

عبدالله شریف حسن حسنی (۱۳۹۲) نقش علما در بنیان و توحید امت اسلامی. *مجموعه مقالات برگزیده اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی*. تهران: مجمع جهانی بیداری اسلامی.

منابع انگلیسی

- Braun, V. & V. Clarke, 2006, Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), Pp. 77-101.
- Attride-Stirling, J. (2001), *Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research*, *Qualitative Research* 1, pp.385-405.
- Mays, N. and pope, G. (2002); *Assessing quality in qualitative research*; *British Medical Journal*. Jan.I.pp.50-52

